Б.К. МИҢНУЛЛИННЫҢ «ХХ ГАСЫР БАШЫ ТАТАР ГАЗЕТАСЫНЫҢ ЖАНР ҺӘМ СТИЛЬ ДИФФЕРЕНЦИЯСЕ» МОНОГРАФИЯСЕ ТУРЫНДА

Миннуллин Б.К. Жанрово-стилистическая дифференциация татарской газеты начала XX века / Б.К. Миннуллин. – Казань: ИЯЛИ, 2019. – 220 с.

Кешелек дөньясында тел мәсьәләләре һәрвакыт игътибар үзәгендә тора. Җәмгыять телдән башка яши алмый. Һәр милли тел үз халкын яшәтүгә хезмәт итә, аның милли йөзен саклый. Үз теленә игътибарлы булу, аны өйрәнү һәм камилләштерә бару, матур һәм чиста тоту һәркемнең мөкатдәс бурыч-гамәлләреннән берсе булып тора. Бу юлда һәр иҗтимагый катлам үз өлешен кертә бара. Милли телләрнең үз үсеш һәм яшәеш кануннары бар. Аларны галимнәр ачыклый һәм аңлаталар. Моның өчен тел үзенчәлекләрен төрле юнәлешләрдә, аерым алганда, фәнни-тарихи нигездә дә өйрәнәләр. Тел гыйлеменең көче һәм әһәмияте аның милли тел яшәеше өлкәләренә үтеп керүенә дә, шул өлкәдәге үзенчәлекләре кагыйдәләрен ачыклавына да бәйле. Шушы яктан әһәмиятле һәм кызыклы хезмәтләрнең берсе – күптән түгел дөнья күргән китаплардан, галим Бәхтияр Ким улы Миңнуллинның «Жанрово-стилистическая дифференциация татарской газеты начала XX века» («ХХ гасыр башы татар газетасының жанр һәм стиль дифференциясе» Казан: ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгат институты, 2019. 220 б.) монографиясе булды.

Хезмәт татар журналистикасы теле тарихына багышланган һәм гомумән дә журналистика һәм язма тел тарихлары кисешендә мәйданга куелган. Анда төп игътибар ХХ гасыр башы татар журналистикасында текст төзүдә тел үзенчәлекләрен файдалану юлларын барлауга юнәлтелгән.

Б.К. Миңнуллин бу юнәлештә фәнни тикшеренүләрне һәм эзләнүләрне күптәннән алып бара, табышларын фәнни җәмәгатьчелек белән гыйльми хезмәтләре аша даими таныштырып тора. ХХ йөз башында татар газеталарының халыкка хәбәрләрне җиткерүдә тел чараларыннан ничек файдалануларын тикшереп, ул шул еллар вакытлы матбугаты текстларында хәбәрләрне репортерларның үткән заман тойгысы белән генә түгел, хәтта фигыльләрнең дә үткән заман формаларын кулланып язуларын ачыклаган. Моның хикмәте шунда: фәндә әлегә татар газеталарының укучыларга мәгълүматларны үткән заманда, булган вакыйгалар рәвешендә җиткерүләре фактын ныклы нигездә дәлилләп аңлатып биргән хезмәт әлегә юк иде. Б.К. Миңнуллин татар журналистикасы теленең шушындый юнәлеш тотуын халыкның тормыш чынбарлыгын күзаллавына һәм аңа мөнәсәбәтенә бәйли, тел формаларында иҗтимагый аң үсеше үзенчәлекләрен күзәтә һәм билгели. Шуның белән ул әдәби тел тарихы фәнендә моңарчы урын

алган фәнни-теоретик фикерләрне тагын бер тапкыр тикшерә, тел гыйлеме офыкларын киңәйтә, эчтәлектә һәм теоретик фикерләмәләрдә карашларны алга таба үстерүгә ирешә. Тел гыйлеменең коры формаларны өйрәнүдән генә түгел, бәлки актив иҗтимагый яшәеш белән бәйле булуын татар газеталары теле материалында, мисаллар күрсәтеп дәлилләве белән дә бу хезмәт фәнни әһәмияте ягыннан югары бәяләүгә мохтаҗ. Болай дип белдерү исә монографиянең аерым мәсьәләләренә безнең яктан фикеребезне аңлатуны, фикерләмәләргә махсус күзәтүләр ясауны таләп итә. Хезмәттән күренгәнчә, аларның беренчесе тормыштагы иҗтимагый-сәяси һәм икътисади шартларның кискен үсеше сәбәпле милли үзаңның үзгәрешенә бәйле постулаттан чыгып фикер йөртүгә корылган.

Б.К. Миңнуллин XX йөз башын татар милләте тарихи үсешендә «үзенчәлекле дәвер» буларак билгели. Бу дәвер татарга вакытлы матбугат биргән. Галим моны Россия тормышындагы зур яңалык дип бәяли. Матбугат, ул күрсәткәнчә, милли аң үсешенә дә, ил тормышына да көчле тәэсир ясый, татарның дөньяны күзаллавын шактый киңәйтә, аның дини карашлардан дөньяви фикерләргә күчешен, бу юнәлештә үсешен тизләтә һәм ныгыта. Б.К. Миңнуллин бу постулаттан икенчесенә килә, анысы исә тормыш һәм күзаллау үзгәрешенең милли телгә тәэсирен ачыклауга һәм бәяләүгә корылган. Аны галим газета текстларының лексик-грамматик төзелешләрендә чагылуын тел гыйлеме чаралары ярдәмендә тикшерү һәм бәяләү аша аңлатуга алына. Монографиянең кереш өлешендә үк ул бу чор газеталары текстларының структур-композицион яктан үзенчәлекле булуын белдерә. Бу исә хезмәттә вакытлы матбугат теленең аерым бер чорга хас үзенчәлекләре алынып тикшерелүен аңларга ярдәм итә. Димәк, автор мәсьәләгә тарихи яктан караган, милли аң һәм күзаллауның аерым бер тарихи чордагы үзенчәлекләрен билгеләгән булып чыга. Шулай итеп, аерым алганда, шушы ике төп постулат хезмәттә дәлилле тикшерелә һәм тел тарихы кысаларында ачык аңлатыла.

Монографиянең эчтәлеге фәнни, нигезле язылуы белән ышандыра һәм укучыны җәлеп итә. Анда әдәби тел яшәешенең гомуми теоретик мәсьәләләре кысаларында «газета теле», «публицистик стиль» проблемалары алга куеп тикшерелә, татар вакытлы матбугаты оешу һәм аның башлангыч үсеш этапларына бәйле сораулар тел җәһәтеннән чыгып күтәрелә, аларга ачык җавапларның булуы, публицистик стильнең турыдан-туры иҗтимагый-сәяси һәм икътисади үсеш шартларына бәйле икәнлеген ачыклавы авторга җитди фикерләү юнәлешен тотарга мөмкинлек бирә. Б.К. Миңнуллин татар матбугаты теленең XX йөз башы татар әдәби теле яңаруында төп рольне уйнавын да тел материалы нигезендә дәлилле итеп аңлатып бирә һәм бу чорда газета теленең җәмгыять үсешендә төп әйдәүче функцияне башкаруы һәм милли аң үсешенә хезмәт итүче, иҗтимагый доминанта ролен үтәвен дә төгәл билгели. Биредә, шушы мантыйкта өстәмә фикер йөртеп, моңа кадәр татар тормышында дини оешмаларның

төп иҗтимагый көч булганлыгын, XX йөз башында аларны вакытлы матбугат алыштыруын, бүгенге көндә социаль челтәрләрнең, ягъни онлайн-платформаның, вакытлы матбугатны алыштырып, шушы ук рольне үтәүгә омтылышын билгели алабыз. Бу фактларның барлыгын күрү исә Б.К. Миңнуллин хезмәтенең фәнни-иҗтимагый әһәмиятен тагын да ачык күзаллауга этәрә. Киләчәктә, димәк, шушы мантыйкта фикер йөртсәк, онлайн-платформа иҗтимагый яшәештә төп әйдәп баручы көчкә әверелеп, иҗтимагый-сәяси һәм икътисади тормышыбызда үз ролен башкарачак, әдәби тел үсешенә дә аерым өлешен кертәчәк дип фаразлый алабыз.

Асыл фәнни постулат буларак, Б.К. Миңнуллин монографиясенең башыннан ахырынача татар журналистикасы жанрларының газета текстлары теленә, аларның төзелеш-композицион һәм лексик-стилистик төзелешенә йогынтысы мәсьәләсе үзәктә тора. Галим татар вакытлы матбугатында ул чорда аналитик жанрларның актив булуын билгели, моның мәкаләләрдә үткән заман фигыль формаларын гына түгел, үткән заман эффекты белән язуны да китереп чыгаруы сәбәпләрен тулысынча аклый. Иҗтимагый аң үсеше кысаларында тел үсеше мәсьәләләрен бәяләгәндә, татар халкында ул елларда үткәнгә мөнәсәбәт белдерү, аны аңлау һәм аңлату мәсьәләләре актуаль булган. Шушындый ачышлары белән Б.К. Миңнуллин тел тарихы материалыннан фәлсәфи-психологик нәтиҗәләр дә чыгара, аларны тел үзенчәлекләрен күзәтү өчен файдалана. Мондый тәвәккәл һәм ышанычлы аңлату юлын сайлап алуы хезмәтнең фәнни әһәмиятен тагын да үстерә.

Монографиядә татарның XX гасыр башы алдынгы милли матбугаты саналган «Борһаны-тәрәккый» (1906–1911), «Вакыт» (1906–1918), «Кояш» (1912–1918) газеталары материаллары үзәккә алып тикшерелә. Алар 1906–1918 еллар аралыгында Әстерхан, Оренбург, Казан калаларында басылып чыкканнар, татар төбәкләренең иҗтимагый, сәяси, икътисади үсешендә алдынгы рольләрне үтәгәннәр. Шушы газеталар янәшәсенә Б.К. Миңнуллин Петербург, Уфа, Уральск вакытлы матбугатын да куярга мөмкин дип саный. «Борһаны-тәрәккый» газетасына килгәндә, мәсәлән, ул аның Әстерхан губернасында рәсми татар газетасы ролен башкаруын искәртә, башка матбугат органнарыннан аермалы буларак, Төркестан мөселманнары һәм Төркия белән бәйләнеше тыгыз булганлыгын ассызыклый. «Вакыт» газетасы татарда иҗтимагый-сәяси һәм икътисади-мәдәни карашларны оештыруда һәм ныгытуда аерым роль уйнаган, аның тикшерүдән читтә калдырылуы берничек тә үзен акламас иде, билгеле. «Кояш» газетасына килгәндә, бу вакытлы матбугат органы үзен татар җәмгыятенең һәртөрле катламнарына да «яраклы» итеп күзаллатуны максат итеп куйган, һәр кулга барып ирешерлек бәясе арзан газета булу сәясәтен тоткан. Исемен дә шуның өчен һәркемгә тигез карауны, һәркайда нуры ирешүче кояшка бәйле алган.

Гарәп әлифбасы нигезендә язылган материалларны үз яңгырашларында бүгенге фәнни кысаларда дөрес итеп бирү мәсьәләсендә

галимнәр туктаусыз эзләнә. Төгәл, дөрес, аңлы принциплар фәнни югарылыкта эшләнгән, анысы. Әмма алар белән бәйле сораулар да туктаусыз тумый калмыйлар. Б. К. Миңнуллин бу мәсьәләне дә дөрес һәм уңышлы хәл иткән, мисалларны латин графикасында бирү юлын сайлаган.

Хезмәттә латин язуының татар өчен иң уңышлы, авазларны чагылдыруда уңай икәнлеген һәрдаим тоеп укыйсың. Текстларны һәм алардан мисалларны алганда галим аналитик мәкаләләр белән генә чикләнмичә, мәкалә-хәбәрләрдәге тел үзенчәлекләренә дә, әдәби текстларга да игътибарын юнәлткән. Мисаллардан ачык күренгәнчә, татар вакытлы матбугатында аналитик мәкаләләрнең активлыгы алар янәшәсендә бастырылган башка жанрдагы һәм юнәлештәге материалларның тел җәһәтеннән бирелешенә дә йогынты ясаган. Мисалга алынган әсәрләр арасында очеркларның һәм фельетоннарның өстенлек тотуы шул чорда аларның активлыгы сәбәпле икәнлеге аңлашылып тора. Әдәби текстларга тукталганда галим чәчмә әсәрләр белән генә чикләнми, тезмәләрдән мисаллар китерә. Димәк, хезмәттә әдәби телне аның публицистик һәм сәнгати-художестволы тармакларында тикшерү максат итеп куелган, аларда төрле югарылыктагы сөйләмнең чагылышы бәяләнгән.

Гомумән алганда, татар вакытлы матбугатына кадәрге дәвердә татар теле дини лексика белән сугарылган булган, әдәби телдә авыр һәм катлаулы стилистик формалар өстенлек иткән. Газеталар теле иҗтимагый аңга, аның белән бергә әдәби һәм сөйләм телләренә йогынты ясаган, халыкта аналитик фикерләү көч алган. Бу исә – халыкның аң-белемдә үсеш күрсәткече дә. Милләтнең ул чорда, хорафатчыл карашлардан китеп, реаль тормыш проблемаларын чишәргә омтылыш хисләре белән яши башлавы да шул хакта сөйли. Б.К. Миңнуллин күтәргән материаллар, аларга булган бәяләмәләр, галимнең мантыйклы фикер йомгаклары шушыларны аңлауга этәрә. Хезмәт җитди, объектив тонда язылган, аның фәнни-иҗтимагый әһәмиятен төрле яклап югары булуын инкяр итү мөмкин түгел.

Публицистика теле, язма әдәби телнең бер өлкәсе буларак, гади сөйләм теленнән әдәбилеге белән аерылып тора. Матур әдәбият теле тасвири нигезгә корылса, публицистика теле, сөйләм теленә якынаюына карамастан, әдәбилектән китми. Матур әдәбият теленнән аермалы буларак, ул сурәтле фикерләмәләр бирүдән читләшүеннән тыш, хәбәри һәм аналитик мәгънәләрне укучыга җиткерүдә фикри көче, әйдәүче характерга корылуы белән алыштыргысыз. Б.К. Миңнуллин үз хезмәтендә моны дөрес аңлап һәм ачык аңлатып эш иткән, соңгы елларда фәндә дә очрый башлаган шикле карашларга һәм хаталы күзаллауларга бирешмәгән, ахыргача объектив кала белгән. Бу хакта ул монографиянең йомгаклау өлешендә дә искәртергә кирәк тапкан. Хезмәтнең ахырында урнаштырылган чыганаклар, фәнни-теоретик хезмәтләр исемлеге дә җитәрлек дәрәҗәдә бай һәм җитди. Алар да монографиянең фәнни югарылыгы хакында сөйлиләр.

Монографияне укыганда, алга таба шушы юлда фәнни тикшеренү эшләре тагын да киңрәк планда дәвам иттерелер дигән өмет уянмый калмый. Яшь галим Б.К. Миңнуллин уңышлы методик-методологик алымнар тапкан. Алар алга таба фәнни хезмәтләрдә тагын да үстерелергә, тирәнәйтелергә һәм ныгытылырга тиеш. XX гасыр башында Россиянең төрле төбәкләрендә чыгып килгән күпсанлы татар вакытлы матбугаты органнарында шул елларга хас татар теле үзенчәлекләренең грамматик күрсәткечләре кулланылышы мәсьәләсен тикшерү, – дөресен әйтик, катлаулы һәм четрекле эшләрнең берсе, бу өлкәдә шөгыльләнүчеләрдән зур гыйлемнәр һәм киң хәбәрдарлык таләп итә. Андый хезмәтләр язылганда, шул юнәлештә фәнни тикшеренү эшләре дәвам иткән очракта, хәзерге татар газеталарының текст һәм тел төзелешенә караган мәгълүматлар да киңәер, матбугат теленә карата таләпләр дә артыр иде.

Яхин Фәрит Зәкиҗан улы,
филология фәннәре докторы, профессор,
ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының
әдәбият белеме бүлеге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре